

תוכן העניינים

ט	הערת המתרגם והעורכת המדעית
יא	הקדמה למהדורה העברית
1	מבוא
7	1. מפס למדריד
7	אידאליזציה
11	במדריד
21	היציאה מספרד
22	מוצאה של משפחת פאלאצ'ה
26	יהודים מפס והאינקוויזיציה
31	2. מרוקו, פורטוגל וספרד
31	פורטוגל ומרוקו
34	תאריכים ומקומות בחיי פאלאצ'ה
34	פס
43	מרקש
49	3. יהודים במרוקו
49	אנשי אמונו של הסולטן, אנשי חצר, סוחרים
59	יהודים בספרד ובפורטוגל
64	חיים מלאי ניגודים: מלצ'ור ואז דה אסוודו ויצחק אלמוזנינו
72	4. קבוצות אחרות
72	מוריסקוס
77	סיפורי חיים אחרים: אחמד אל-חג'רי וסעיד אל-דע'אלי
80	המתאסלמים
83	שבשטיאו פאאס דה וגה ולואיס פרס

86	5. בין מרוקו להולנד
90	מסן-ז'אן-דה-ליז לאמסטרדם
93	באמסטרדם
95	יהושע ומשה
100	שמואל ויוסף בהאג
107	המשפט של יצחק
112	פאלאצ'ה וקשריו עם המוריסקוס
115	פעילויות סחר ויחסים דיפלומטיים, 1609–1614
120	אָבן אַבִי מַחְלִי
122	פרשת קסטלן וספרי הסולטן
125	6. פאלאצ'ה כשודד ים: שבי ומשפט בלונדון
128	כיבוש לה ממורה
132	למי שייך שלל שנשדד?
134	מעצר
136	ההגנה
139	פסק הדין
141	שוב בארצות השפלה: בעיות כספים ובעיות בריאות
142	7. ניסיון אחרון: איסטנבול ומדריד
142	מגעים עם האימפריה העות'מאנית
144	משא ומתן אחרון עם הספרדים
146	מותו של שמואל
149	8. אחרי שמואל: המשפחה
151	בין מרוקו להולנד: יוסף ומשה
155	בהאג: יוסף ודויד
156	אייר
162	דויד
165	אלפונסו לופס
168	יצחק
173	השבויים של סידי עלי
177	יעקב פאלאצ'ה ותנועת השבתאות

181	דברי סיכום
185	נספח
219	קיצורים
220	ביבליוגרפיה
241	מפתח

מבוא

יש אנשים שסיפור חייהם מאפשר לפענח עולמות ולחשוף את המורכבות של תקופתם ושל הקונפליקטים הפוליטיים, החברתיים והדתיים הגדולים ששררו בה. לא תמיד (ואולי לרוב לא) מדובר באנשים ששמם הלך לפנייהם, שהתבלטו במעמד או שקיבלו החלטות הרות גורל, אלא דווקא באנשים זוטרים יותר שחייהם בולטים פחות. כשלעצמם הם לא היו "אנשים פשוטים", אלא מי שנאלצו להתמודד עם בעיות ומצבים שנבעו מנסיבות פוליטיות, דתיות או כלכליות שאליהן נקלעו מרצונם או שלא מרצונם, ושיכולתם לשלוט בהן שליטה ישירה הייתה מועטה, אם בכלל.

הטרגדיה האישית שלהם והאופן שבו התמודדו עם הקונפליקטים בזמנם – גברו על הנסיבות או נכנעו להן, השלימו או סירבו להשלים עם המנהגים ואורחות החיים שרווחו בימיהם – יכולים לסייע בהבנת המשמעות ה"מקומית" וה"אתנוגרפית" של המאבקים והסכסוכים הגדולים הללו. דווקא סיפור חייהם עשוי להפיח רוח חיים במציאות חברתית ופוליטית נתונה. לשעה קלה הם מחזירים אלינו את העבר במלוא בהירותו ועוצמתו, כאילו נגענו בו בשרביט קסמים. הבעיה היא שעל פי רוב אנו מתקשים לשחזר ולתעד את חייהן של דמויות "חשובות פחות". ואולי זו אחת הסיבות לכך שחייו המתעתעים והמורכבים של שמואל פאלאצ'ה מושכים אותנו כל כך: נראה שרק חלק קטן מהם הגיע לידיעתנו.

שמואל פאלאצ'ה (Pallache; כיום יש הכותבים Palache) נולד ב־1616 היה סוכן (נציג דיפלומטי) של הצורות השונות שבהם נכתב ונהגה השם) נולד ב־1616 (Fez) שבמרוקו למשפחה יהודית שמוצאה מספרד. עד מותו בשנת 1616 היה סוכן (נציג דיפלומטי) של סולטן מרוקו, מולאי זידאן, בהולנד, כלומר ברפובליקה של שבע הפרובינציות המאוחדות של ארצות השפלה, ונקבר ב"בית חיים", בית הקברות של היהודים הפורטוגזים באמסטרדם. אבל בתקופות שונות בחייו ניסה להירתם גם לשירותה של ספרד, הארץ שבה חפץ להשתקע עם משפחתו. לצד זאת היה סוחר, מרגל – וגם שודד ים פעיל. במהלך חייו עסק בפעילויות ובמקצועות שהיו אופייניים ליהודים לא מעטים, למוריסקוס ולנוצרים שהתאסלמו (שכוננו renegados, "בוגדים"). נראה שנטיותיו הפוליטיות, הדתיות, התרבותיות והחברתיות, חרף כל

השינויים החיצוניים, נותרו תמיד מעוגנות בזהות תרבותית איברית. וכמו דמויות רבות שנמנו עם קבוצות מיעוט איבריות במובן החברתי והתרבותי, גם הוא הפגין רגשות עלבון בניסיונותיו החוזרים ונשנים לשוב אל חצי האי האיברי.

הסופר בן המאה השבע-עשרה דניאל לוי דה באַרְיוֹס (Barrios) תיאר אותו כיהודי שומר מצוות וכחבר בולט בקהילה הפורטוגזית באמסטרדם. אך נראה שהוא היה מוכן לעבוד גם בשביל הכתר הספרדי ולהמיר את דתו לקתוליות בספרד; עם זאת, מעולם לא זנח את בסיס משפחתו במרוקו. אחרי מותו המשיך אחיו יוסף את פועלו כסוכן של סולטן מרוקו בהולנד, ואחינו משה היה למתורגמן של מולאי זידאן ושל יורשיו הישירים.

שמואל פאלאצ'ה היה בנה המפורסם ביותר של משפחה שמילאה תפקיד חשוב בקשרים בין השושלת הסעדיית לבין הרפובליקה ההולנדית במשך רוב המאה השבע-עשרה. אך הוא ניהל גם את קשריו של הסולטן עם מדינות שונות במערב אירופה (צרפת, אנגליה) ועם האימפריה העות'מאנית. תולדות משפחת פאלאצ'ה, שנקדיש לה תשומת לב נרחבת בעמודים הבאים, מעידות כמה שונות ומגוונות עשויות להיות הבהירות האינדיווידואליות בתוך אותו הקשר חברתי עצמו.

שמואל פאלאצ'ה אינו אישיות בלתי ידועה. הוא שימש מושא למחקרים שעסקו בראש ובראשונה בתפקיד שמילא בקהילה היהודית-הספרדית של אמסטרדם ובפעילותו הדיפלומטית בשירותן של הולנד ומרוקו.

היסוד לספר זה נוצק בספרד בזמן ששנינו, מחברי הספר, עבדנו בארכיונים של סימנֶקס (ואיאדוֹלִיד): חרארד ויכרס (במסגרת מחקר על נושאים אחרים לגמרי) נתקל בשלל מסמכים הדנים בפאלאצ'ה, ועלה הרעיון לעבודה משותפת. במחקרנו בארכיונים ובספריות הצטיירה תמונה חיה מאוד, אך בעיקר בלתי צפויה, של קבוצות ואנשים שנעו במרחב הים-תיכוני בין הגבולות הטבעיים והסימבוליים המפרידים בין חצי האי האיברי לבין המגרב. ככל שהוסיפו המסמכים והמקורות המגוונים לשפוך אור על שמואל פאלאצ'ה ואחיו יוסף נהפכה ההפתעה הראשונית לתשוקה אמיתית. לנגד עינינו הלכה והצטיירה דמות מורכבת ובלתי מובנת, הרבה יותר מכפי שאפשר היה לשער על סמך מחקרים קודמים: מן המסמכים עלה כיצד עיצב שמואל את זהותו כאינדיווידואל באופן דינמי ומפוצל, בתהליך שהיה כרוך בשלל אפשרויות וקונפליקטים בעלי אופי פוליטי, דתי, חברתי ואישי. עבודתו של החוקר דומה לעתים לעבודת הבלש. אולי היה עלינו לספר על הדרכים שניסינו ונטשנו, על הגילויים והאכזבות שחווינו במחקרנו, ולסחוף את הקוראים כמו ברומן בלשי או ברומן ריגול. אבל את זה ניאליץ לשמור לפרסום אחר. ואולי חבל שכך, כי אם יש תחום שאפשר ליישם בו

את הכללים הסגנוניים והתוכניים של אמנות הרומן, הריהו מן הסתם הביוגרפיה. האתגר הגדול ביותר בשחזור חייו של פאלאצ'ה על סמך המקורות היה לחבר יחד את כל הרכיבים – גם הסותרים – שמילאו תפקיד בזהותו החברתית והדתית. וכן – על אף חומר מקורות מקוטע ובחלקו לא מוכר, שהציב לפעמים מכשולים קשים – לעשות צדק עם אישיות מורכבת מבחינה פסיכולוגית: עם התנהגויות, מעשים ומחשבות יומיומיים, עם ספקות ולבטים, יותר מאשר עם תוצאות המעשים. והואיל ואיננו חותרים לשחזור כרונולוגי טהור, ננסה בראש ובראשונה להשיב על השאלות שהתעוררו ככל שהעמקנו לחדור אל נבכי חייו של פאלאצ'ה. כדי לגשר על הפערים בתיעוד ניסינו להתרחב באופן אחראי ככל האפשר אל חוג האנשים בסביבתו הישירה של פאלאצ'ה, אלה שעמם הוא בא במגע. סביב החוג הזה שחזרנו את הסביבה שבה פעל, וכך עלו דוגמאות נוספות של סיפורי חיים ובהם הקבלות ונקודות השקה עם חייו של פאלאצ'ה.

חייו של פאלאצ'ה היו יוצאי דופן, אך הם לא היו חיים למופת במובן המוסרי של המילה. פאלאצ'ה העמיד פנים ושיחק ב"זהות" ובתרבות בהתאם לסביבה ולאנשים שאֵתם הוא עמד בקשר. העמדת הפנים, ההתגמשות, הסתגלות ואולי גם החיבה היתרה לסכנה ולכוח היו כמדומה תכונותיו החשובות ביותר. הדבר אופייני לאדם הנאלץ ללא הרף לשאת ולתת, להשתנות ולסגל לעצמו אסטרטגיות. פאלאצ'ה, כמו דמויות דומות אחרות, בחן גבולות, בדק מעברים בין אזורי ספר למיניהם והמציא את עצמו מחדש פעם אחר פעם. אפשר שהיו לו תווי אופי וכישורים יוצאי דופן, אך הם לא היו בלעדיים לו, ואל לנו לראות בהם תכונות ייחודיות: לאורך הספר נפגוש בדמויות כגון אנתוני ורוברט שרלי, אחמד אל-חַגְרִי, אַלפֹּנְסוֹ לופֶס (López), ז'אן קסטלן ורבים אחרים, שקורות חייהם ומעלליהם היו דומים לשלו.

בתוך כך, הרשויות שעמן הוא בא במגע (בייחוד הרשויות בספרד) לא נמנעו מלנצל את יכולותיו וידיעותיו, אף שהכירו את נטייתו לחבור לצדדים יריבים השרויים בעימות. ודווקא נטייה זו, כפי שעוד נראה, הייתה קלף ששיחק לטובתו. אנו שואלים את עצמנו אם הדבר קשור ב"תרבות של העמדת פנים" (ראו למשל: כן לאקלים הדתי, הפוליטי והאינטלקטואלי של אותה תקופה.

כן או כך ניסינו כל העת למקם את חייו של פאלאצ'ה בהקשרם ההיסטורי. אך מה שהופך את חייו למיוחדים הוא הערבוביה הלא-תיאמן של אירועים ועימותים. גם אם הרפתקאותיו מצטיירות כמקוריות ואקלקטיות לחלוטין, איננו יכולים להסתפק במעקב אחר הפן ייחודי שבהן. השתדלנו תמיד להאיר את נסיבותיהן החברתיות וההיסטוריות הספציפיות.

על כן ניסינו לפענח לעצמנו ולקוראים גם את העולם שבו פעל פאלאצ'ה. בני משפחת פאלאצ'ה נמנו עם קבוצות דתיות שגורשו מחצי האי האיברי בשלהי המאה החמש-עשרה. אחת התופעות המעניינות ביותר אצל כל הקבוצות הללו היא השמירה במשך דורות רבים על המאפיינים התרבותיים האיבריים בארצות השונות שבהן השתקעו. יתר על כן, הן הצליחו לשמר גם רשת צפופה של קשרים בתוך הקהילה.

בהתחקות אחר השלבים השונים בחייו של פאלאצ'ה נפתח בפס, עיר הולדתו, ונסה לשרטט בקווים כלליים את ההיסטוריה של הקהילה היהודית בעיר ואת מאפייניה. נדון גם בתפקיד החשוב שמילאו יהודים, בייחוד אלה ממוצא איברי, בחצרות מרוקו, הן בקשרים הדיפלומטיים הן בקשרי המסחר עם אירופה. נראה גם איך הרשתות שטוו יהודים מרוקנים ויהודים ואנוסים שהתגוררו בפורטוגל, בהולנד ובאיטליה, השפיעו לטובה על הקשרים הדיפלומטיים והמסחריים בין הארצות הללו. נמשיך את סיפורנו במעבר של פאלאצ'ה לספרד ובקשריו עם הרשויות הספרדיות השונות, בניסיונותיו להשתקע במדינה עם משפחתו, עד לבריחתו מספרד מפקד האינקוויזיציה. אחר כך נדון בהאג ובעיקר באמסטרדם, ערים חשובות ברפובליקה ההולנדית, זירת ההתרחשות של השלב הארוך והמתועד ביותר בחייו של פאלאצ'ה: כאן התגורר כסוכן וכדיפלומט (מעולם לא כשגריר) של סולטן מרוקו, כאן נטל חלק פעיל בקהילה היהודית, ובתוך כך ערך נסיעות ארוכות חוזרות ונשנות למרוקו. אל הרפובליקה ההולנדית ביקש שמואל פאלאצ'ה לשוב גם כאשר ספינת המלחמה שלו, עמוסה בשלל שנשדד מספינות ספרדיות בקרבת האיים האזוריים, נקלעה לסערה עזה והוא נאלץ לשנות מסלול ולסטות לאנגליה, שבה נעצר באשמת שוד ים והועמד למשפט ממושך, בעידוד השגריר הספרדי. הוא מת בהאג, מעט לאחר שפתח שוב במשא ומתן עם הרשויות בספרד, הציע להן את שירותיו כמודיע ודן עמן בחזרתו לספרד.

איננו מתיימרים למצות את החומר בספר הזה; גם לא ניסינו לאתר את כל המסמכים בכל הארכיונים והספריות שבהם נשמר אולי חומר על פאלאצ'ה. לא עסקנו במקורות כלכליים, ועל כן פעילותו המסחרית של פאלאצ'ה נותרה מחוץ לתמונה. אין ספק שמקורות אלה ראויים לתשומת לבם של היסטוריונים כלכליים. בכל הנוגע למסמכים השמורים בארכיון הלאומי בהאג, הגבלנו את עצמנו בעיקר למסמכים שכבר פורסמו בסדרה *Les Sources inédites de l'histoire du Maroc*. ובתוך כך יש להבהיר שהתזה שלנו, גם אם היא חגה סביב דמותו של שמואל פאלאצ'ה, אינה מסתפקת בהצגתו כאינדיווידואל, אלא מכוונת גם לזהויות הדתיות, הפוליטיות והחברתיות של יהודים, מוריסקוס ומתאסלמים בספרד, במרוקו וברפובליקה ההולנדית. הפרובבלמטיקה של "זהות" היא

המעסיקה אותנו. וכדי להבין את הבנייתן של זהויות בעת החדשה המוקדמת אנו מתעניינים גם בגורלם של בני הזמן שהיו להם לעתים קרובות מאפיינים דומים לגיבורנו או שחיו בנסיבות דומות. כך נפגוש בספרד, בפורטוגל או בדרכם להולנד או למזרח אסיה, יהודים אחרים מִפֶּס שאפיינו אותם מקצועות ופעילויות דומים לאלה של פאלאצ'ה. מקצתם נרדפו על ידי האינקוויזיציה ועל כן נאלצו לדווח בפורטרוט על תולדות משפחתם, בתיאור שהאינקוויזיטורים כינו *relato de su vida*, מעין אוטוביוגרפיה שדרשו החוקרים מטעם הכנסייה.

כאמור, חייו של פאלאצ'ה היו מיוחדים, אך בהחלט לא יחידים במינם: במובן מסוים ביקשנו להראות כי האנשים שהיו קרובים לפאלאצ'ה – מפני שהשתייכו לאותה קבוצה חברתית או דתית, חיו בנסיבות שוליות דומות, נקלעו למצבים דומים, על פי רוב עוינים, והיו נתונים ללחץ – הגיבו באופנים שונים מאוד. אנו מזהים אצלם מגוון של צורות הישרדות או של "מכירת" שירותים. דווקא המגוון וההבדלים בתוך אותו עולם הומוגני וסגור לכאורה הם המהווים את אחת מטענות היסוד בספר זה.

חוקרים רבים של יהדות חצי האי האיברי אחרי שנת 1492 (השנה שבה גורשו היהודים מספרד וראשית תפוצתם בעולם) משתמשים בקטגוריות קשיחות כגון "אומה" (*natio, nação, nación*) או "העם היהודי". אך אנו מטילים ספק בערכן הפרשני של קטגוריות כאלה כדי להבין ולהסביר את התנהגותם ומחשבותיהם של יחידים. את הספק מאששים הגיוון והתמורות, לא רק בסיפורי החיים האישיים ובבחירות של כל אחד ואחת מחברי הקבוצה הדתית, אלא גם במינוחים השונים של הדבקות הפנימית והחיצונית בתפיסת האמונה, נוסף לאינספור צירופים אפשריים, שבהם הרקע התרבותי והדתי חוברים לנסיבות חברתיות ופוליטיות. על כל פנים, הקטגוריות הללו לא סיפקו אותנו כהסבר למאורעות ולמעשים המצפים לקוראים בעמודים הבאים. וזאת אף בנפרד מן העובדה שהמחקר שלנו מציג את הבעייתיות בקישור האוטומטי שנעשה לפעמים בין שכנוע דתי פנימי לבין בחירות ובריתות פוליטיות.

אנו נתקלים בסיפורי חיים דומים מאוד לחייו של פאלאצ'ה גם בקרב קבוצות שוליים אחרות באזור הים התיכון. בעמודים הבאים נפגוש מוריסקוס שהלכו בנתיבים קרובים מאוד לאלה של פאלאצ'ה, מפני שנאלצו כגולים להתמודד עם אותן בעיות כבני ארצם היהודים. נוצרו גם בריתות בלתי צפויות בין מוריסקוס ליהודים מגורשים, בריתות שהיו נדירות כל עוד חיו שתי קבוצות המיעוט בחצי האי האיברי. ננסה להראות כי התנאים המגוונים והדינמיים של הרקע הדתי אינם מתמצים רק ברעיונות ובמעשים התלויים במסורת דתית. מנקודת הראות של תאוריות עכשוויות באנתרופולוגיה ובמדע הדתות אנו מגלים את הזהות הדתית

כזהות מרובת שכבות, דיאלוגית ודינמית, כסכום של אינספור משתנים חברתיים ותרבותיים. במובן מסוים, שמואל פאלאצ'ה והדמויות האחרות שניתקל בהן בעמודים הבאים הם מטרימיה של היהדות בת זמננו. יתר על כן, הטענה החזקה והחשובה ביותר הנטענת בספר היא כי "החיים היוצאי דופן" שחקרנו מקדימים בכמה דורות את השינויים המנטליים, את הגישות ואת הזהויות המזוהים בדרך כלל עם הנאורות ועם הולדת ה"אינדיווידואל המודרני".

